

Розкоші і злидні Мнемозіни

ОЛЕКСІЙ БРАСЛАВЕЦЬ

5 ВЕРЕСНЯ 2022

Я дуже добре знаю, що одна моя приятелька живе на п'ятому поверсі дев'ятиповерхового будинку, але так само дуже добре пам'ятаю, що її квартира — на шостому. Отож, знати та пам'ятати — це не зовсім те саме: одне без другого неможливе, проте й ототожнювати одне із другим було би помилкою.

Луїс Патру, «Пейзаж», 1895–1905 роки

Про Мнемозину і Лету

Антична міфологія приділяла пам'яті неабияку увагу, уособлюючи її в постаті богині-титаніди Мнемозини — доньки Урана і Геї, Неба і Землі. Така висока позиція в пантеоні показує, як цінували роль пам'яті у світобудові. Один із орфічних гімнів цілком присвячений Мнемозині й величає її так: «Володарка, / пам'ять чия зберігає розум від згубчої влади забутку, / розум людський єднає з душею й утримує міцно, / думки примножує силу силу благу і велику. / Вічно бадьора, здатна запозивати миттєво / з пам'яті нашої будь що, що в душу запало, / не надуживши нічим, ти у кожному пробуджуєш розум» (гімн LXXVII, 2–8).

«Теогонія» Гесіода називає Мнемозину матір'ю муз, «що в Олімпі святим величають / батька Зевеса премудрість і радують божеські слухи, / відповідаючи те, що було, і що єсть, і що буде». Поглянувши на імена муз — і чотирьох старших, і більш відомих нам дев'ятьох молодших — можна зрозуміти, що саме античний світогляд вважав породженням пам'яті: старші відповідали за пригадування (Мнема), роздуми й досвід (Мелета), панування (Арха) й вокальну музику (Аеда); молодші опікувалися епічною (Каліопа) ліричною (Евтерпа) і любовною (Ерато) поезією, трагедією (Мельпомена), комедією (Талія), сакральною поезією і гімнами (Полігімнія), танцем (Терпсіхора), історією (Кліо) й астрономією (Уранія).

В античному святилищі Трофонія зовсім поруч били два джерела, і люди, що приходили шукати поради в тамтешнього оракула, мали випити води з них: спершу з Лети, струмка забуття, а потім — із Мнемозини, річки пам'яті. Цей ритуал, у якому, аби пригадати, треба забути, показує логіку античного світу, яку не завжди вдається розгадати світові сучасному. Не можна спом'янути того, що попередньо не кануло в Лету; забуваючи щось, людський розум водночас готується до пригадування.

А що на це Філософ?

Арістотеля, якого в середньовіччі йменували просто Філософом, мав вирішальний голос у багатьох філософських і метафізичних дискусіях. Він певною мірою впорядкував і систематизував уявлення про пам'ять, чітко розділивши поняття пам'яті та пригадування.

Арістотелівський підхід дуже нагадує спроби технолога описати механізми, інгредієнти й алгоритми дій. У невеличкому трактаті «Про пам'ять» він пояснює, що пам'ять і пригадування — це споріднені, але різні поняття: і суб'єкт, і об'єкт, і середовище у них різні.

Отже, хто може пам'ятати? Зважаючи на те, що пам'яттю ми досягаємо не сьогоднішнього (адже «не можна пам'ятати майбутнього, бо воно є предметом думки і передбачення; не буває пам'яті й про сьогоднішнього, бо воно досягається через відчуття»), а минуле, «пам'ятає лише те творіння, яке має відчуття часу». Неодмінне середовище пам'яті — це особистий час, протягом якого той, хто пам'ятає, мав певний досвід щодо того, що він пам'ятає.

Пригадування ж — це трохи інше, і з ним Арістотель нерозривно пов'язує ідею закарбовування: тут ідеться про «пошук створеного уявою образу в тілесному субстраті». Якщо пам'ять властива кожному творінню, яке має відчуття часу й досвід безпосередньої взаємодії з об'єктом пам'яті, то пригадування — це уділ лише тих, хто має інтелект і наділений свободою волі; воно «не властиве жодному з відомих створінь, окрім людини. Причина ж полягає у тому, що пригадування — це начебто певний висновок: той, хто пригадує, робить висновок, що раніше він щось бачив, чув або якимось інакше досвідчив, так що його стан нагадує певний пошук, а це за природою властиве тільки істотам, що мають волю. Адже воля — це і є певний висновок».

Отже, пам'ять — це даність. Вона природна, а тому об'єктивна; вона потребує часу, а тому належить сакральній сфері. Пригадування ж — це пошук інтелектуально-вольових транскрипцій тих знаків і образів, які описують досвід взаємодії з кимось або чимось. Воно суб'єктивне й походить зі сфери людського і профанного. Утім, пригадуючи, людина може за допомогою суб'єктивно закарбованих образів досягнути об'єктивні сліди пам'яті про щось.

І від святого Аквіната

Святий Тома, розглядаючи пам'ять як аспект розважливості, сформулював чотири мнемонаправила — своєрідну технологію пригадування. По-перше, здатність запам'ятовувати пов'язана із чуттєвою частиною душі, тому чуттєві речі доступніші людському пізнанню: для кращого запам'ятовування варто вигадувати подоби й образи. По-друге, пам'ять підконтрольна розуму, тож варто розміщувати речі в ній у певному порядку, аби, пригадавши одну деталь, легко перейти до наступної. По-третє, пам'ять пов'язана із увагою, а тому належить бути зацікавленим у тому, що треба запам'ятати: те, що міцно закарбувалось у душі, не зможе легко її покинути. Нарешті, необхідно регулярно роздумувати про те, що потрібно пам'ятати.

У трактаті «Про природу слова, народжуваного інтелектом» («De natura verbi intellectus») святий Тома також повертається до античних роздумів про пам'ять і пригадування. Він пише: «Перший

крок у народженні слова відбувається тоді, коли інтелект приймає від пам'яті те, що та йому пропонує, не забираючи в неї і не позбавляючи її нічого аж так, аби у ній нічого не залишилося, а вбираючи в себе подобу того, що є в пам'яті. Воно подібне до того, що є в пам'яті, і тому все, сприйняте інтелектом, іноді називають словом пам'яті». Ідучи далі, він проводить аналогію між пам'яттю й іпостассю Бога-Отця у Трійці: «Отець є основою, повнота й досконалість якої полягає в тому, аби породжувати, тому Він народжує Сина. Та в цьому народженні не йдеться ні про щось, що було наперед і сприймало від Отця, ні про щось отримане, сприйняте. Це наш інтелект сприймає від пам'яті, тож передбачається, що він є перед народженням слова; але коли Син народжується від Отця, то це неначе весь наш інтелект у цілісності походить від пам'яті, а не є тією чи іншою її подобою». Тобто як Слово споконвіку походить від Отця, так само й земні слова, інтелектуальні акти в потенції своїй укорінені в сакральному джерелі пам'яті. Не кажучи про це прямо, Аквінат повертає пам'яті її персональність і роль джерела інспірацій — подібно як в античній культурі Мнемозіна відігравала роль матері старших і молодших муз.

1984

Якщо поглянути на «1984» Джорджа Орвелла в цьому контексті, то зрозуміло стане, чому цей текст виявився таким лячним для культури, вихованої в аристотелівсько-томістичній парадигмі. Всеосяжна Партія в романі бере під контроль не лише пам'ять — об'єктом замаху стають і час, і істина, взаємодія з якою необхідна для пам'яті, закарбування образів і подальшого пригадування: «Хто контролює минуле, — проголошувало гасло Партії, — той контролює майбутнє; хто контролює теперішнє, той контролює минуле». Хоча вважалося, що минуле, яке увесь час мінялося, насправді залишалося незмінним. Істинне сьогодні залишиться таким на віки вічні. Все дуже просто. Потрібна лише низка безкінечних перемог над власною пам'яттю. Вони це називають «контролем реальності». У Новомові — дводумством». Замах на пам'ять, підміна її на сфальшоване пригадування, еластичний «контроль реальності» — це не просто дегуманізація. «Минуле, подумав він, не просто змінювалося, воно руйнувалося. Бо як можна стверджувати навіть найочевидніший факт, коли про нього не має жодного свідчення, окрім твоєї власної пам'яті?» — отже, це замах на час, на сферу сакрального. Бунт найпрофаннішого з профанного, пригадування нав'язаних тоталітарною волею диктаторів сфальшованих образів і знаків.

Утім, людська історія знає чимало ситуацій, які не поступаються орвеллівській антиутопії. Достатньо повернутися до міфології — щоправда, римської. Чимало запозичивши у греків, римляни створили також власні інтерпретації сакральних персонажів: зокрема, уособлювати

пам'ять у римському пантеоні було доручено або Юноні Монеті, або ж окремій богині на ім'я Монета. Буквально це слово означало карбник — пристосування, за допомогою якого на металі вибивали певні символи. Отож, із одного боку, пам'ять-Монета — це той персонаж, який мав би закарбувати, на віки зберегти відбиток і пустити в обіг знаковий еквівалент знання про щось. А з другого, у сучасних реаліях образ пам'яті-Монети набуває нових відтінків, адже монета — це нині не лише карбник, а й засіб платежу. І роздуми про категорію пам'яті плавно переходять у річище товарно-грошових відносин. Пам'ять як розмінна монета — цей образ аж ніяк не здивує ні мешканців колишніх радянських теренів, ані героїв численних антиутопійних світів.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.

ОЛЕКСІЙ БРАСЛАВЕЦЬ

5 ВЕРЕСНЯ 2022

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line **284**